

Zdzisław Kazanowski

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Kontakty młodzieży polskiej i ukraińskiej z rówieśnikami z niepełnosprawnością w szkole a jej gotowość do integracji edukacyjnej

Artykuł prezentuje wyniki badań gotowości integracyjnej młodzieży polskiej i ukraińskiej. Analiza uwzględnia kontakty badanych uczniów z rówieśnikami z niepełnosprawnością na wcześniejszych etapach edukacyjnych. Wyniki badań ujawniają istotne statystycznie różnice między badanymi grupami narodowymi. Młodzież ukraińska uzyskała w wielu obszarach wyższe natężenie gotowości integracyjnej niż młodzież polska. Interesujące jest także ustalenie, iż w przypadku młodzieży ukraińskiej wysokość tego natężenia nie jest różnicowana przez posiadanie doświadczeń integracyjnych, podczas gdy w przypadku młodzieży z Polski takie doświadczenia sprzyjają różnicowaniu badanej gotowości.

Słowa kluczowe: gotowość integracyjna, rówieśnicy z niepełnosprawnością, uczeń z niepełnosprawnością w szkole, kontakty z osobami z niepełnosprawnością

Interactions of Polish and Ukrainian youth with peers with disabilities at school and their readiness for educational integration

The article presents findings of the study on the integration readiness among Polish and Ukrainian youth. Interactions of surveyed students with their peers with disabilities at earlier educational stages have been taken into account in the analysis. Study findings reveal statistically significant differences between the studied national groups. In many areas, Ukrainian youth obtained a higher level of integration readiness in comparison to their Polish counterparts. Interestingly, it has been also found that in the case of Ukrainian youth, the level of integration readiness is not differentiated by having integration experiences, whereas for young people from Poland, such experiences are conducive to differentiation of the studied readiness.

Keywords: integration readiness, peers with disabilities, student with disabilities at school, interactions with people with disabilities

Wprowadzenie

Osoby z niepełnosprawnością napotykają na wiele ograniczeń wynikających z niedostosowania przestrzeni życia społecznego do ich indywidualnych możliwości. Budowaniu więzi między ludźmi muszą niekiedy towarzyszyć przekształcenia środowiska fizycznego, tak by realne stawało się spotykание i wzajemne poznawanie. Jest to szczególnie ważne w przypadku osób z niepełnosprawnością, których potrzeby relacji z innymi są takie same jak u pozostałych uczestników życia społecznego. Tak więc nie tyle ich specyficzne problemy adaptacyjne, ile gotowość do uwzględniania niejednorodności w otoczeniu, a szerzej w funkcjonowaniu instytucji społecznych, powinna być kluczowym zagadnieniem w dyskusji nad warunkami integracji.

Jak pisze I. Sadowski, neoinstytucjonalne spojrzenie na instytucje życia społecznego, pozwala zaliczyć do nich bardzo szeroki zakres zjawisk. Dla podejmowanych w artykule problemów, wartościowe będzie przedstawienie wywodzącej się z tego podejścia, definicji autorstwa D.C. Northa, „dla którego instytucje to stworzone przez ludzi ograniczenia, które organizują interakcje. Ograniczenia te mogą być formalne bądź nie, ważne jest, że łącznie tworzą pewien porządek, tym samym redukując środowisko niepewności. W praktyce instytucje to dla tego autora po prostu „zasady gry”, które definiują „zbiory możliwości”, czyli dostępne opcje działania (North 1991, za: Sadowski 2014: 94–95). Metaforyka gry, którą w definiowaniu instytucji wykorzystują neoinstytucjoniści, ukazuje znaczenie reguł, którymi posługują się gracze oraz konsekwencje ich nieprzestrzegania: „odstępstwo od jednej z zasad gry może oznaczać dwie rzeczy – zaprzestanie uczestnictwa bądź praktyczną modyfikację dotychczasowego systemu reguł (ewolucję gry). Wszystko rozstrzyga się w interakcjach” (Sadowski 2014: 94).

Instytucja edukacji, działając poprzez szkoły, może generować różny poziom ograniczeń kształtujących interakcje a tym samym, pogłębiać bądź redukować dystans społeczny. Za wysoki poziom ingerencji edukacji w kierunku ograniczania interakcji uczniów z niepełnosprawnością należy uznać powstanie systemu powszechnego szkolnictwa specjalnego, jako rozwiązania, z którego musieli korzystać uczniowie z niepełnosprawnością (z jednej strony dlatego, że to były szkoły tworzone specjalnie dla nich, ale także dlatego, że w szkole ogólnodostępnej nie miałiby szansy na osiągnięcie optymalnego poziomu rozwoju). Dopiero stworzenie uczniom wyboru w tym zakresie, wraz z towarzyszącą troską o wysoką jakość edukacji dla wszystkich w szkole ogólnodostępnej, wskazuje kierunek rozwijania dostępnych „zbiorów możliwości”.

Trzeba jednak pamiętać, że stworzenie wyłącznie na poziomie administracyjnym nowego „systemu reguł”, nie jest równoznaczne z osiągnięciem celu. O tym czy uda się go osiągnąć decyduje wiele czynników. Uznanie kontekstu za ważny

element w ich poszukiwaniu zachęca do podejmowania badań porównawczych prowadzonych zarówno lokalnie, jak i badań międzynarodowych.

Polska i Ukraina należą do krajów, które od początku lat 90-tych XX w. doświadczyły dynamicznych transformacji społecznych. Polska często była przedstawiana, jako lider tych zmian, podczas gdy Ukraina zmagająca się z dużymi trudnościami w przeprowadzeniu reform (Bałdys, Piątek 2017).

Dynamiczny rozwój integracji edukacyjnej w Polsce rozpoczął się po roku 1990 i był związany ze zmianami ustrojowymi, jakie dokonały się w naszym kraju. Wtedy to w Ustawie z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, pojawił się zapis o kształceniu integracyjnym, z którego wynika, że dzieci i młodzież z niepełnosprawnością mogą pobierać naukę we wszystkich typach szkół (Walkowska, Gąsiorowski 2014: 110).

Natomiast na Ukrainie proces upowszechniania edukacji integracyjnej, dopiero się zaczyna (Tkaczenko 2017), mimo tego, że już od momentu odzyskania niepodległości w 1991 r. Ukraina podejmowała próby restrukturyzacji systemu instytucji edukacyjnych w kierunku europejskiego modelu kształcenia. Ciągłe jednak występują różnice w zakresie jego organizacji. Na przykład w ogólnokształcących placówkach edukacyjnych nauka jest podzielona na trzy etapy: „I etap – szkoła początkowa [szkoła elementarna do której mogą uczęszczać dzieci od 6 lub 7 r. ż. – uzup. Z.K.] (ді ÷ рñġîâr řġîĕr) trwający 4 lata; II etap – szkoła podstawowa [szkoła niższa średnia – uzup. Z.K.] (îñîîâr řġîĕr) trwający 5 lat oraz III etap – starsza szkoła [szkoła wyższa średnia] (ññđřř řġîĕr), która trwa dwa [a od 1.09.2018 r. trzy – uzup. Z.K.] lata i daje pełne wykształcenie średnie (Повна середня освіта – ПЗО)” (Pacewicz, Zacharuk 2017: 4; Placówki Oświatowe na Ukrainie 2015: 16; Winogradow 2017). Oprócz tego funkcjonują także przedszkola, rozbudowany system kształcenia zawodowego oraz szkolnictwo wyższe, w tym studia licencjackie, magisterskie i doktoranckie (Raver, Kolchenko 2007: 370).

Dzieci z niepełnosprawnością kształcą się zarówno w odrębnym systemie szkolnym jak i szkołach ogólnodostępnych. Jak podaje S.D. Phillips (2009: 277), oficjalne statystyki obejmujące wszystkie rodzaje niepełnosprawności, w tym związane z katastrofą jądrową w Czarnobylu podają, że około 2,6 mln osób (5,30% populacji) uważa się na Ukrainie za niepełnosprawne. Natomiast wśród dzieci wskaźnik ten wynosi 1,52,00% (Ministerstwo Polityki Społecznej Ukrainy 2013, za: Loreman, McGhie-Richmond, Kolupayeva, Taranchenko, Mazin, Crocker, Petryshyn 2016: 26). Wprawdzie „coraz częściej na Ukrainie używa się terminu »dzieci ze szczególnymi potrzebami edukacyjnymi«, który zwraca uwagę na konieczność zapewnienia dodatkowego wsparcia dzieciom z pewnymi zaburzeniami w rozwoju, jednak uniemożliwia im korzystanie z usług edukacyjnych realizowanych przez szkoły lokalne” (Husak, Bielkina-Kowalczyk 2014: 144). Poparcie dla idei integracji szkolnej nie jest wysokie (w 2000 roku popierało ją tylko 58,00%

nauczycieli szkolnictwa powszechnego i 15,00% nauczycieli uczących w szkołach specjalnych) (Kolupayeva 2004, za: Raver, Kolchenko 2007: 373), co pomimo postępów w ochronie i poszanowaniu praw osób z niepełnosprawnością może być uznane za dowód na występowanie postaw negatywnych i izolujących także w populacji generalnej (por. Vilkos 2005, za: Raver, Kolchenko 2007: 373).

Założenia metodologiczne badań

Celem badań była identyfikacja różnic w poziomie gotowości integracyjnej młodzieży polskiej i ukraińskiej, wynikających z jej doświadczeń w kontaktach z rówieśnikami z niepełnosprawnością w okresie uczęszczania do szkoły.

Problem główny sformułowano w postaci pytania: *Jakie różnice w zakresie gotowości do integracji szkolnej występują między młodzieżą polską i ukraińską biorąc pod uwagę jej kontakty z rówieśnikami z niepełnosprawnością w okresie uczęszczania do szkoły?*

Ze względu na złożoną strukturę systemu kształcenia i wynikającą z tego chęć lepszego poznania znaczenia kontekstu nabywania doświadczeń związanych z integracją przez badaną młodzież, zdecydowano się na wyodrębnienie trzech problemów szczegółowych:

1. Jakie różnice w zakresie gotowości do integracji szkolnej występują między młodzieżą polską, która miała kontakty z rówieśnikami z niepełnosprawnością w okresie edukacji wczesnoszkolnej (klasy I–III) i ukraińską, która miała kontakty z rówieśnikami z niepełnosprawnością w szkole początkowej (klasy I–IV)?
2. Jakie różnice w zakresie gotowości do integracji szkolnej występują między młodzieżą polską, która miała kontakty z rówieśnikami z niepełnosprawnością w starszych klasach szkoły podstawowej (klasy IV–VI) lub w gimnazjum i ukraińską, która miała kontakty z rówieśnikami z niepełnosprawnością w okresie uczęszczania do szkoły podstawowej (klasy V–IX)?
3. Jakie różnice w zakresie gotowości do integracji szkolnej występują między młodzieżą polską która miała kontakty z rówieśnikami z niepełnosprawnością w okresie uczęszczania do szkoły podstawowej (klasy I–VI) lub gimnazjum i ukraińską, która miała kontakty z rówieśnikami z niepełnosprawnością w szkole początkowej lub podstawowej (klasy V–IX)?

Badania miały charakter sondażowy z wykorzystaniem techniki ankiety. Narzędziem badań była *Skala Gotowości do Integracji Szkolnej z Rówieśnikami z Niepełnosprawnością* (Kazanowski 2018a; Kazanowski 2018b). Ogólne wyniki badań odnoszące się do kontaktów za rówieśnikiem z niepełnosprawnością w szkole podstawowej, zaprezentowano wcześniej w artykule opublikowanym wspólnie z T. Martyniuk (zob. Kazanowski, Martyniuk 2019).

Badania przeprowadzono jesienią 2018 roku, co oznacza, iż doświadczenia dotyczące kontaktów z osobami z niepełnosprawnością o które pytano badaną młodzież ukraińską odnosiły się do okresu w którym obowiązywał jeszcze 11-letni okres powszechnej edukacji. Badania objęły uczniów klas X–XI (15–17 r. ż.) na Ukrainie i uczniów III klasy gimnazjum oraz klas I i II liceum (15–17 r. ż.) w Polsce. Badania rozpoczęto na Ukrainie a następnie przeprowadzono je w Polsce. Dobierając grupę badaną w Polsce, starano się maksymalnie zredukować różnice wynikające z odmienności organizacji systemów kształcenia w obu krajach.

W badaniach uczestniczyło 339 uczniów w tym 169 uczniów z Ukrainy i 170 uczniów z Polski. Szczegółową charakterystykę osób uczestniczących w badaniach zawiera tabela 1.

Tabela 1. Informacje na temat grupy badanej

Kryteria demograficzne	Grupa badana					
	młodzież polska		młodzież ukraińska		razem	
	N	%	N	%	N	%
Płeć badanych						
Kobieta	108	63,53	91	53,85	199	58,70
Mężczyzna	62	36,47	78	46,15	140	41,30
$\chi^2 = 3,278; df = 1; p = 0,070$						
Wiek badanych						
a) 15 lat	76	44,71	79	46,75	155	45,72
b) 16 lat	59	34,71	63	37,28	122	35,99
c) 17 lat	35	20,59	27	15,98	62	18,29
$\chi^2 = 1,219; df = 2; p = 0,544$						
Miejsce zamieszkania badanych						
a) wieś	55	32,35	37	21,89	92	27,14
b) małe miasto	51	30,00	65	38,46	116	34,22
c) duże miasto	64	37,65	67	39,64	131	38,64
$\chi^2 = 5,277; df = 2; p = 0,071$						
Wykształcenie rodziców						
Wykształcenie matki						
a) podstawowe	6	3,53	6	3,55	12	3,54
b) zawodowe	24	14,12	30	17,75	54	15,93
c) średnie	51	30,00	11	6,51	62	18,25
d) wyższe	85	50,00	120	71,01	205	60,47
e) brak odpowiedzi	4	2,35	2	1,18	6	1,77
$\chi^2 = 33,113; df = 4; p = 0,000$						

Kryteria demograficzne	Grupa badana					
	młodzież polska		młodzież ukraińska		razem	
	N	%	N	%	N	%
Wykształcenie ojca						
a) podstawowe	2	1,18	6	3,55	8	2,36
b) zawodowe	38	22,35	29	17,16	67	19,76
c) średnie	45	26,47	20	11,83	65	19,17
d) wyższe	78	45,88	111	65,68	189	55,75
e) brak odpowiedzi	7	,12	3	1,78	10	2,95
$\chi^2 = 20,183$; df = 4; p = 0,000						
Praca rodziców						
Praca matki						
a) bez pracy	17	10,00	23	13,61	40	11,80
b) pracuje	144	84,71	132	78,11	276	81,42
c) brak odpowiedzi	9	5,29	14	8,28	23	6,78
$\chi^2 = 2,506$; df = 2; p = 0,286						
Praca ojca						
a) bez pracy	6	3,53	14	8,28	20	5,90
b) pracuje	150	88,24	145	85,80	295	87,02
c) brak odpowiedzi	14	8,24	10	5,92	24	7,08
$\chi^2 = 3,948$; df = 2; p = 0,139						
Struktura demograficzna rodziny						
Typ środowiska rodzinnego						
a) rodzina pełna	154	90,59	150	88,76	304	89,68
b) rodzina niepełna	16	9,41	19	11,24	35	10,32
$\chi^2 = 0,307$; df = 1; p = 0,580						
Więcej niż jedno dziecko w rodzinie						
a) nie	37	21,76	32	18,93	69	20,35
b) tak	133	78,24	137	81,07	270	79,65
$\chi^2 = 0,419$; df = 1; p = 0,518						
Osoby z niepełnosprawnością w rodzinie						
a) nie	152	89,41	159	94,08	311	91,74
b) tak	18	10,59	10	5,92	28	8,26
$\chi^2 = 2,440$; df = 1; p = 0,118						

Kryteria demograficzne	Grupa badana					
	młodzież polska		młodzież ukraińska		razem	
	N	%	N	%	N	%
Kontakty z uczniami z niepełnosprawnością w szkole						
Uczniowie z niepełnosprawnością w okresie edukacji wczesnoszkolnej						
a) nie	99	58,24	134	79,29	233	68,73
b) tak	71	41,76	35	20,71	106	31,27
$\chi^2 = 17,481$; df = 1; p = 0,000						
Uczniowie z niepełnosprawnością w szkole podstawowej (klasy IV-VI) lub gimnazjum w Polsce oraz w szkole podstawowej (klasy V-IX) na Ukrainie						
a) nie	112	65,88	149	88,17	261	76,99
b) tak	28	16,47	20	11,83	48	14,16
c) brak odpowiedzi	30	17,65	0	0	30	8,85
$\chi^2 = 36,575$; df = 2; p = 0,000						
Uczniowie z niepełnosprawnością w szkole średniej						
a) nie	162	95,29	159	94,08	321	94,69
b) tak	8	4,71	10	5,92	18	5,31
$\chi^2 = 0,065$; df = 1; p = 0,799						
Kontakty z osobami z niepełnosprawnością w środowisku lokalnym						
a) nie	117	68,82	115	68,05	232	68,44
b) tak	53	31,18	54	31,95	117	31,56
$\chi^2 = 0,024$; df = 1; p = 0,878						

Źródło: opracowanie własne.

Ze względu na zakres doświadczeń integracyjnych badanej młodzieży przeprowadzono trzy analizy porównawcze:

- 1) porównanie uczniów, którzy mieli takie doświadczenia w szkole początkowej (klasy I-IV) na Ukrainie z uczniami, którzy spotkali rówieśników z niepełnosprawnością w szkole podstawowej klas I-III (edukacja wczesnoszkolna) w Polsce;
- 2) porównanie uczniów, którzy mieli takie doświadczenia w szkole podstawowej (klasy V-IX) na Ukrainie z uczniami, którzy spotkali rówieśników z niepełnosprawnością w szkole podstawowej klas IV-VI lub w gimnazjum w Polsce;
- 3) porównanie uczniów z Polski i Ukrainy, którzy mieli takie doświadczenia na dowolnym etapie edukacyjnym.

Analiza wyników badań

Analizę wyników badań rozpoczyna prezentacja danych uzyskanych w związku z poszukiwaniem odpowiedzi na pierwszy problem badawczy:

Jakie różnice w zakresie gotowości do integracji szkolnej występują między młodzieżą polską, która miała kontakty z rówieśnikami z niepełnosprawnością w okresie edukacji wczesnoszkolnej (klasy I–III) i ukraińską, która miała kontakty z rówieśnikami z niepełnosprawnością w szkole początkowej (klasy I–IV)?

Doświadczenia w zakresie wspólnego z uczniem z niepełnosprawnością uczęszczania do klas I–III szkoły podstawowej (w Polsce) lub początkowej (na Ukrainie) zadeklarowało 35 (20,71%) badanych na Ukrainie i 71 (41,76%) badanych w Polsce. Natomiast na brak tego rodzaju doświadczeń wskazało odpowiednio 134 (79,29%) uczniów ukraińskich i 99 (58,24%) uczniów polskich. Nie analizowano tutaj szczegółowo tych deklaracji ze względu na czas trwania, intensywność i okoliczności kontaktów z niepełnosprawnymi rówieśnikami. Ograniczono się jedynie do stwierdzenia występowania wspomnień dotyczących takiego zdarzenia. Uzyskane liczebności pozwalają stwierdzić, iż młodzież w Polsce miała w porównywanych okresach uczęszczania do szkoły więcej takich doświadczeń niż młodzież na Ukrainie ($\chi^2=17,481$, $p<0,000$).

Tabela 2. Wyniki analizy gotowości młodzieży ukraińskiej do integracji szkolnej z rówieśnikami z niepełnosprawnością ze względu na kontakty z takimi osobami w szkole początkowej

Zmienna: Gotowość do integracji w szkole	Młodzież ukraińska, która miała kontakty z niepełnosprawnymi rówieśnikami w szkole początkowej		Młodzież ukraińska, która nie miała kontaktów z niepełnosprawnymi rówieśnikami w szkole początkowej		Z	p
	M	SD	M	SD		
I. Gotowość do funkcjonowania we wspólnej przestrzeni środowiska szkolnego z uczniem z niepełnosprawnością	4,35	0,51	4,41	0,39	0,368	0,713
II. Gotowość do tolerancji dla odmienności ucznia z niepełnosprawnością	3,35	0,48	3,41	0,56	0,505	0,614
III. Gotowość do udzielania wsparcia uczniowi z niepełnosprawnością	3,88	0,69	3,80	0,62	-0,528	0,597
IV. Gotowość do uznania użyteczności zadaniowej ucznia z niepełnosprawnością	3,81	0,73	3,74	0,60	-0,792	0,429

Źródło: opracowanie własne.

Fakt kontaktowania się z rówieśnikami z niepełnosprawnością w okresie edukacji w szkole początkowej, nie różnicował gotowości integracyjnej badanej młodzieży ukraińskiej. Nieznacznie wyższa gotowość do udzielania wsparcia (czynnik III) oraz gotowość do uznania użyteczności zadaniowej (czynnik IV) w porównaniu z młodzieżą, która nie miała takich kontaktów może sugerować rodzaj doświadczeń wyniesionych z tej relacji.

Tabela 3. Wyniki analizy gotowości młodzieży polskiej do integracji szkolnej z rówieśnikami z niepełnosprawnością ze względu na kontakty z takimi osobami klasach I–III szkoły podstawowej

Zmienna: Gotowość do integracji w szkole	Młodzież polska, która miała kontakty z niepełnosprawnymi rówieśnikami w kl. I-III szkoły podstawowej		Młodzież polska, która nie miała kontaktów z niepełnosprawnymi rówieśnikami w kl. I-III szkoły podstawowej		<i>t</i>	<i>p</i>
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>		
I. Gotowość do funkcjonowania we wspólnej przestrzeni środowiska szkolnego z uczniem z niepełnosprawnością	4,33	0,41	4,03	0,65	-3,392	0,001
II. Gotowość do tolerancji dla odmienności ucznia z niepełnosprawnością	3,31	0,63	2,91	0,49	-4,682	0,000
III. Gotowość do udzielania wsparcia uczniowi z niepełnosprawnością	3,90	0,61	3,60	0,60	-3,173	0,002
IV. Gotowość do uznania użyteczności zadaniowej ucznia z niepełnosprawnością	3,65	0,65	3,26	0,62	-3,981	0,000

Źródło: opracowanie własne.

Całkowicie odmienne wyniki uzyskano analizując w tym samym zakresie, gotowość integracyjną młodzieży w Polsce. Otóż, fakt kontaktowania się z rówieśnikami z niepełnosprawnością w okresie edukacji w klasach I–III szkoły podstawowej istotnie różnicował gotowość integracyjną badanej młodzieży w zakresie wszystkich wymiarów. Co więcej, młodzież z Polski, która deklarowała kontakty z rówieśnikami z niepełnosprawnością w okresie uczęszczania do klas I–III szkoły podstawowej uzyskała wyższy poziom gotowości integracyjnej niż młodzież, która nie miała takich doświadczeń. Taki wynik może sugerować pozytywny charakter doświadczeń badanej młodzieży w kontaktach z niepełnosprawnymi rówieśnikami i zachęcać do rozwijania kontaktów międzygrupowych we wczesnych etapach edukacyjnych.

Tabela 4. Gotowość do integracji szkolnej młodzieży, która nie miała kontaktu z niepełnosprawnymi rówieśnikami w klasach I–III szkoły podstawowej (młodzież z Polski) lub szkole początkowej (młodzież z Ukrainy)

Zmienna: Gotowość do integracji w szkole	Młodzież polska, która nie miała kontaktu z niepełnosprawnymi rówieśnikami w klasach I-III szkoły podstawowej		Młodzież ukraińska, która nie miała kontaktu z niepełnosprawnymi rówieśnikami w szkole początkowej		<i>t</i>	<i>p</i>
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>		
I. Gotowość do funkcjonowania we wspólnej przestrzeni środowiska szkolnego z uczniem z niepełnosprawnością	4,03	0,65	4,41	0,39	-5,641	0,000
II. Gotowość do tolerancji dla odmienności ucznia z niepełnosprawnością	2,91	0,49	3,41	0,56	-7,102	0,000
III. Gotowość do udzielania wsparcia uczniowi z niepełnosprawnością	3,60	0,60	3,80	0,62	-2,451	0,015
IV. Gotowość do uznania użyteczności zadaniowej ucznia z niepełnosprawnością	3,26	0,62	3,74	0,60	-5,997	0,000

Źródło: opracowanie własne.

Przeprowadzona analiza porównawcza między grupami młodzieży z Polski i Ukrainy, które nie miały kontaktów z rówieśnikami z niepełnosprawnością w klasach I–III szkoły podstawowej lub klasach I-IV początkowej, pozwoliła ustalić istotnie wyższy poziom gotowości integracyjnej młodzieży ukraińskiej we wszystkich mierzonych zakresach. Natomiast podobne w obu grupach, było deklarowanie najwyższego poziomu gotowości do funkcjonowania we wspólnej przestrzeni środowiska szkolnego z uczniem z niepełnosprawnością ($M = 4,03$ i $4,41$), następnie gotowości do udzielania wsparcia uczniowi z niepełnosprawnością ($M = 3,60$ i $3,80$) oraz gotowości do uznania użyteczności zadaniowej ucznia z niepełnosprawnością ($M = 3,26$ i $3,74$). Natomiast najniższy poziom gotowości odnosił się do tolerancji dla odmienności ucznia z niepełnosprawnością ($M = 2,91$ i $3,41$).

Interesujące wyniki uzyskano także odniesieniu do gotowości integracyjnej młodzieży z Polski i Ukrainy, która miała kontakty z niepełnosprawnymi rówieśnikami w początkowym okresie edukacji szkolnej. Brak różnic istotnych statystycznie między porównywanymi grupami może świadczyć o podobnych skutkach takich doświadczeń w okresie wczesnej edukacji.

Tabela 5. Gotowość do integracji szkolnej młodzieży, która miała kontakty z niepełnosprawnymi rówieśnikami w klasach I–III szkoły podstawowej (młodzież z Polski) lub szkole początkowej (młodzież z Ukrainy)

Zmienna: Gotowość do integracji w szkole	Młodzież polska, która miała kontakty z niepełnosprawnymi rówieśnikami w klasach I-III szkoły podstawowej		Młodzież ukraińska, która miała kontakty z niepełnosprawnymi rówieśnikami w szkole początkowej		Z	p
	M	SD	M	SD		
I. Gotowość do funkcjonowania we wspólnej przestrzeni środowiska szkolnego z uczniem z niepełnosprawnością	4,33	0,41	4,35	0,51	-0,567	0,571
II. Gotowość do tolerancji dla odmienności ucznia z niepełnosprawnością	3,31	0,63	3,35	0,48	0,488	0,626
III. Gotowość do udzielania wsparcia uczniowi z niepełnosprawnością	3,90	0,61	3,88	0,69	0,219	0,827
IV. Gotowość do uznania użyteczności zadaniowej ucznia z niepełnosprawnością	3,65	0,65	3,81	0,73	-1,168	0,243

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 6. Wyniki analizy gotowości młodzieży ukraińskiej do integracji szkolnej z rówieśnikami z niepełnosprawnością ze względu na kontakty z takimi osobami w szkole podstawowej (klasy V–IX)

Zmienna: Gotowość do integracji w szkole	Młodzież ukraińska, która miała w szkole podstawowej kontakty z osobą z niepełnosprawnością		Młodzież ukraińska, która nie miała w szkole podstawowej kontaktów z osobą z niepełnosprawnością		Z	p
	M	SD	M	SD		
I. Gotowość do funkcjonowania we wspólnej przestrzeni środowiska szkolnego z uczniem z niepełnosprawnością	4,37	0,59	4,41	0,39	-0,417	0,676
II. Gotowość do tolerancji dla odmienności ucznia z niepełnosprawnością	3,40	0,39	3,40	0,56	-0,010	0,992
III. Gotowość do udzielania wsparcia uczniowi z niepełnosprawnością	3,91	0,64	3,81	0,63	-0,856	0,392
IV. Gotowość do uznania użyteczności zadaniowej ucznia z niepełnosprawnością	3,76	0,65	3,75	0,62	0,005	0,996

Źródło: opracowanie własne.

Doświadczenia w zakresie wspólnego z uczniem z niepełnosprawnością uczęszczania młodzieży polskiej do klas IV–VI szkoły podstawowej lub gimnazjum oraz młodzieży ukraińskiej do klas V–IX szkoły podstawowej, zadeklarowało 20 (11,83 %) badanych na Ukrainie i 28 (16,47 %) badanych w Polsce. Podczas gdy brak tego rodzaju doświadczeń wystąpił odpowiednio u 149 (88,17%) badanych na Ukrainie i 142 (83,53%) badanych w Polsce.

Kontakty z rówieśnikami z niepełnosprawnością w okresie edukacji w szkole podstawowej (klasy V–IX), nie różnicował gotowości integracyjnej badanej młodzieży ukraińskiej. Pod tym względem wyniki badań są podobne jak w przypadku analizy gotowości integracyjnej młodzieży, która zdobywała swoje doświadczenia integracyjne w kontaktach z rówieśnikami z niepełnosprawnością w szkole początkowej (klasy I–IV) (tab. 2).

Tabela 7. Wyniki analizy gotowości młodzieży polskiej do integracji szkolnej z rówieśnikami z niepełnosprawnością ze względu na kontakty z takimi osobami w klasach IV–VI szkoły podstawowej lub w gimnazjum

Zmienna: Gotowość do integracji w szkole	Młodzież polska, która miała w klasach IV – VI szkoły podstawowej lub gimnazjum kontrakty z osobą z niepełnosprawnością		Młodzież polska, która nie miała w klasach IV – VI szkoły podstawowej lub gimnazjum kontraktów z osobą z niepełnosprawnością		Z	p
	M	SD	M	SD		
I. Gotowość do funkcjonowania we wspólnej przestrzeni środowiska szkolnego z uczniem z niepełnosprawnością	4,28	0,56	4,13	0,59	-1,577	0,115
II. Gotowość do tolerancji dla odmienności ucznia z niepełnosprawnością	2,90	0,67	3,11	0,57	1,684	0,092
III. Gotowość do udzielania wsparcia uczniowi z niepełnosprawnością	3,88	0,56	3,70	0,63	-1,151	0,250
IV. Gotowość do uznania użyteczności zadaniowej ucznia z niepełnosprawnością	3,24	0,64	3,46	0,67	1,595	0,111

Źródło: opracowanie własne.

Podobnie jak w przypadku młodzieży ukraińskiej, kontakty z rówieśnikami z niepełnosprawnością w okresie edukacji w gimnazjum nie różnicowały gotowości integracyjnej badanej młodzieży w Polsce. Jeśli jednak porównamy te wyniki z analizą gotowości integracyjnej młodzieży, która zdobywała swoje doświadcze-

nia integracyjne w kontaktach z niepełnosprawnymi rówieśnikami w szkole podstawowej (tabela 2), to okaże się, iż w przypadku tej grupy badanej, wcześniejsze kontakty w bardziej sprzyjają różnicowaniu opisywanej gotowości, niż kontakty późniejsze.

Tabela 8. Gotowość do integracji szkolnej młodzieży, która nie miała kontaktu z rówieśnikami z niepełnosprawnością w klasach IV–VI szkoły podstawowej lub w gimnazjum (młodzież z Polski) oraz szkole podstawowej (młodzież z Ukrainy)

Zmienna: Gotowość do integracji w szkole	Młodzież polska, która nie miała w klasach IV–VI szkoły podstawowej lub gimnazjum kontaktów z osobą z niepełnosprawnością		Młodzież ukraińska, która nie miała w szkole podstawowej kontaktów z osobą z niepełnosprawnością		<i>t</i>	<i>p</i>
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>		
I. Gotowość do funkcjonowania we wspólnej przestrzeni środowiska szkolnego z uczniem z niepełnosprawnością	4,13	0,59	4,41	0,39	-4,800	0,000
II. Gotowość do tolerancji dla odmienności ucznia z niepełnosprawnością	3,11	0,57	3,40	0,56	-4,326	0,000
III. Gotowość do udzielania wsparcia uczniowi z niepełnosprawnością	3,70	0,63	3,81	0,63	-1,449	0,148
IV. Gotowość do uznania użyteczności zadaniowej ucznia z niepełnosprawnością	3,46	0,67	3,75	0,62	-3,918	0,000

Źródło: opracowanie własne.

Młodzież ukraińska, która nie miała kontaktu z rówieśnikami z niepełnosprawnością w szkole podstawowej (klasy V–IX) wykazuje wyższy poziom gotowości integracyjnej niż porównywana młodzież polska w trzech obszarach: gotowości do funkcjonowania we wspólnej przestrzeni środowiska szkolnego z uczniem z niepełnosprawnością ($p=0,000$), gotowości do uznania użyteczności zadaniowej ucznia z niepełnosprawnością ($p=0,000$) i gotowości do tolerancji dla odmienności ucznia z niepełnosprawnością ($p=0,000$). Najwyższy (w obu grupach) poziom gotowości do funkcjonowania we wspólnej przestrzeni można odczytać jako zgodę na obecność w szkole rówieśników z niepełnosprawnością. To niezwykle ważny, ale zaledwie pierwszy krok w kierunku pełnej integracji edukacyjnej. Wykonanie następnych, sprawia badanym znacznie większą trudność. Wprawdzie wydaje się, iż młodzież z Ukrainy jest bliższa osiągnięcia celu niż młodzież z Polski, jed-

nak biorąc pod uwagę wartości średnie, zmiany wymaga sytuacja w obu badanych grupach.

Tabela 9. Gotowość do integracji szkolnej młodzieży, która miała kontakty z niepełnosprawnymi rówieśnikami w klasach IV–VI szkoły podstawowej lub w gimnazjum (młodzież z Polski) oraz szkole podstawowej (młodzież z Ukrainy)

Zmienna: Gotowość do integracji w szkole	Młodzież polska, która miała w klasach IV–VI szkoły podstawowej lub gimnazjum kontaktów z osobą z niepełnosprawnością		Młodzież ukraińska, która miała w szkole podstawowej kontaktów z osobą z niepełnosprawnością		Z	p
	M	SD	M	SD		
I. Gotowość do funkcjonowania we wspólnej przestrzeni środowiska szkolnego z uczniem z niepełnosprawnością	4,28	0,56	4,37	0,59	-0,529	0,599
II. Gotowość do tolerancji dla odmienności ucznia z niepełnosprawnością	2,90	0,67	3,40	0,39	-2,932	0,005
III. Gotowość do udzielania wsparcia uczniowi z niepełnosprawnością	3,88	0,56	3,91	0,64	-0,172	0,863
IV. Gotowość do uznania użyteczności zadaniowej ucznia z niepełnosprawnością	3,24	0,64	3,76	0,65	-2,772	0,008

Źródło: opracowanie własne.

Bardzo niewielu badanych miało kontakty z rówieśnikami z niepełnosprawnością w klasach IV–VI szkoły podstawowej lub gimnazjum (młodzież polska) oraz szkole podstawowej (klasy V–IX; młodzież ukraińska). W każdej z badanych grup było to zaledwie kilkanaście procent uczniów. Tak znaczące zmniejszenie liczebności porównywanych grup sprawia, że uzyskane wyniki muszą być przyjmowane z dużą ostrożnością. Analiza statystyczna wyników badań wskazuje, że istotne różnice międzygrupowe dotyczą gotowości uznania użyteczności zadaniowej ucznia z niepełnosprawnością ($p=0,008$) oraz gotowości do tolerancji dla odmienności ucznia z niepełnosprawnością ($p=0,005$). W obu przypadkach młodzież ukraińska uzyskała wyższy poziom mierzonej gotowości. Wprawdzie trudno ocenić jakość doświadczeń badanych uczniów i uwzględnić ją w interpretacji wyników badań jednak selekcyjny charakter coraz wyższych etapów edukacyjnych a także różnorodność (odmienność) zastosowanych kryteriów kwalifikacji, może mieć znaczenie w wyjaśnianiu ukształtowanego poziomu gotowości integracyjnej.

Zaplanowane wcześniej analizy gotowości do integracji szkolnej młodzieży, która miała kontakt z rówieśnikami z niepełnosprawnością w szkole średniej nie zostały przeprowadzone ze względu na bardzo niskie liczebności grup (8 osób na Ukrainie i 10 osób w Polsce). Zdecydowano natomiast o zbadaniu gotowości integracyjnej młodzieży, która miała kontakty takimi rówieśnikami na dowolnym etapie edukacyjnym.

Tabela 10. Wyniki analizy gotowości młodzieży ukraińskiej do integracji szkolnej z rówieśnikami z niepełnosprawnością ze względu na kontakty z takimi osobami na dowolnym etapie edukacyjnym

Zmienna: Gotowość do integracji w szkole	Młodzież ukraińska, która miała w szkole kontrakty z osobą z niepełnosprawnością		Młodzież ukraińska, która nie miała w szkole kontraktów z osobą niepełnosprawnością		Z	p
	M	SD	M	SD		
I. Gotowość do funkcjonowania we wspólnej przestrzeni środowiska szkolnego z uczniem z niepełnosprawnością	4,42	0,48	4,41	0,39	-0,916	0,360
II. Gotowość do tolerancji dla odmienności ucznia z niepełnosprawnością	3,42	0,48	3,41	0,56	-0,561	0,575
III. Gotowość do udzielania wsparcia uczniowi z niepełnosprawnością	3,92	0,66	3,81	0,63	-1,164	0,244
IV. Gotowość do uznania użyteczności zadaniowej ucznia z niepełnosprawnością	3,79	0,69	3,75	0,61	-0,586	0,558

Źródło: opracowanie własne.

Doświadczenia w zakresie wspólnego z uczniem z niepełnosprawnością uczęszczania do szkoły zadeklarowało 46 (27,22%) badanych na Ukrainie i 84 (49,41%) badanych w Polsce. Podczas gdy brak tego rodzaju doświadczeń wystąpił odpowiednio u 123 (72,78%) badanych na Ukrainie i 86 (50,59%) badanych w Polsce. Ponownie więc musimy odnotować fakt dysproporcji w tym zakresie między badanymi grupami młodzieży polskiej i ukraińskiej. Natomiast za podjęciem analizy przemawia fakt występowania w obu badanych grupach zarówno osób, które spotkały rówieśników z niepełnosprawnością na różnych etapach edukacyjnych, jak i takich, które spotkały je tylko na jednym etapie kształcenia. Biorąc pod uwagę tę zmienną nie występują istotne statystycznie różnice między analizowanymi grupami.

Kontakty z osobą z niepełnosprawnością w szkole nie różnicowały gotowości młodzieży z Ukrainy do integracji edukacyjnej. Ten wynik jest zgodny z wcześniejszymi ustaleniami odnoszącymi się zarówno do gotowości młodzieży ukraińskiej, która miała takie kontakty w okresie edukacji w szkole początkowej, jak i w okresie szkoły podstawowej (klasy V–IX).

Tabela 11. Wyniki analizy gotowości młodzieży polskiej do integracji szkolnej z rówieśnikami z niepełnosprawnością ze względu na kontakty z takimi osobami na dowolnym etapie edukacyjnym

Zmienna: Gotowość do integracji w szkole	Młodzież polska, która miała w szkole kontakty z osobą z niepełnosprawnością		Młodzież polska, która nie miała w szkole kontaktów z osobą niepełnosprawnością		<i>t</i>	<i>p</i>
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>		
I. Gotowość do funkcjonowania we wspólnej przestrzeni środowiska szkolnego z uczniem z niepełnosprawnością	4,31	0,45	4,00	0,66	-3,558	0,000
II. Gotowość do tolerancji dla odmienności ucznia z niepełnosprawnością	3,22	0,66	2,94	0,48	-3,218	0,002
III. Gotowość do udzielania wsparcia uczniowi z niepełnosprawnością	3,91	0,59	3,55	0,60	-3,906	0,000
IV. Gotowość do uznania użyteczności zadaniowej ucznia z niepełnosprawnością	3,59	0,67	3,26	0,62	-3,281	0,001

Źródło: opracowanie własne.

W przypadku młodzieży z Polski, kontakty z niepełnosprawnym rówieśnikiem które miały miejsce w szkole podstawowej lub gimnazjum, istotnie różnicowały natężenie gotowości do integracji. Młodzież, która miała takie kontakty deklarowała istotnie wyższy poziom gotowości integracyjnej we wszystkich mierzonych obszarach. Uwzględniając wcześniejsze analizy (tab. 2 i 6), możemy przypuszczać, że ten efekt jest raczej rezultatem doświadczeń związanych z uczęszczaniem do szkole podstawowej niż do gimnazjum.

Gotowość integracyjna młodzieży z Polski i Ukrainy, która nie miała w szkole kontaktów z osobami z niepełnosprawnością różni się istotnie w zakresie wszystkich czterech wymiarów. Tabele 3 i 7 prezentujące wyniki odnoszące się do różnych etapów edukacyjnych także informują o istotnych różnicach międzygrupowych. We wszystkich tych zestawieniach młodzież ukraińska deklaruje wyższe natężenie gotowości integracyjnej niż młodzież polska.

Tabela 12. Gotowość do integracji szkolnej młodzieży, która nie miała kontaktu z niepełnosprawnymi rówieśnikami w szkole

Zmienna: Gotowość do integracji w szkole	Młodzież polska, która nie miała w szkole kontaktów z osobą z niepełnosprawnością		Młodzież ukraińska, która nie miała w szkole kontaktów z osobą niepełnosprawnością		Z	p
	M	SD	M	SD		
I. Gotowość do funkcjonowania we wspólnej przestrzeni środowiska szkolnego z uczniem z niepełnosprawnością	4,00	0,66	4,41	0,39	-4,166	0,000
II. Gotowość do tolerancji dla odmienności ucznia z niepełnosprawnością	2,94	0,48	3,41	0,56	-5,582	0,000
III. Gotowość do udzielania wsparcia uczniowi z niepełnosprawnością	3,55	0,60	3,81	0,63	-2,481	0,013
IV. Gotowość do uznania użyteczności zadaniowej ucznia z niepełnosprawnością	3,26	0,62	3,75	0,61	-5,445	0,000

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 13. Gotowość do integracji szkolnej młodzieży, która miała kontakt z niepełnosprawnymi rówieśnikami w szkole

Zmienna: Gotowość do integracji w szkole	Młodzież polska, która miała w szkole kontakty z osobą z niepełnosprawnością		Młodzież ukraińska, która miała w szkole kontakty z osobą niepełnosprawnością		Z	p
	M	SD	M	SD		
I. Gotowość do funkcjonowania we wspólnej przestrzeni środowiska szkolnego z uczniem z niepełnosprawnością	4,31	0,45	4,42	0,48	-1,643	0,100
II. Gotowość do tolerancji dla odmienności ucznia z niepełnosprawnością	3,22	0,66	3,42	0,48	-1,170	0,242
III. Gotowość do udzielania wsparcia uczniowi z niepełnosprawnością	3,91	0,59	3,92	0,66	0,020	0,984
IV. Gotowość do uznania użyteczności zadaniowej ucznia z niepełnosprawnością	3,59	0,67	3,79	0,69	-1,555	0,120

Źródło: opracowanie własne.

Młodzież z Polski i Ukrainy, która miała w szkole kontakty z osobą z niepełnosprawnością, nie różni się pod względem natężenia gotowości integracyjnej. W zaproponowanym tutaj szerszym kontekście analizy, istotne różnice międzygrupowe w zakresie gotowości do integracji, które wystąpiły między młodzieżą polską i ukraińską deklarującą takie kontakty w okresie uczęszczania do gimnazjum bądź szkoły podstawowej (w przypadku badanych na Ukrainie) nie ujawniły się. Można więc ponownie zaryzykować przypuszczenie o większym znaczeniu doświadczeń związanych z integracją we wcześniejszych etapach edukacyjnych dla gotowości integracyjnej.

Zakończenie

Badania zaprezentowane w niniejszym opracowaniu doprowadziły do uzyskania odpowiedzi na sformułowane wcześniej pytania badawcze i pozwalają stwierdzić, iż:

1. W przypadku młodzieży ukraińskiej, kontakty z rówieśnikami z niepełnosprawnością w okresie uczęszczania do szkoły początkowej nie różnicują natężenia gotowości integracyjnej natomiast w przypadku młodzieży polskiej uczęszczającej do szkoły podstawowej są one czynnikiem istotnie różnicującym, przy czym natężenie mierzonej gotowości jest wyższe wśród młodzieży, która miała takie kontakty. Zwraca także uwagę istotnie wyższe natężenie gotowości integracyjnej młodzieży ukraińskiej, która nie miała w szkole początkowej kontaktów z niepełnosprawnymi rówieśnikami w porównaniu z gotowością do integracji w analogicznie wyodrębnionej grupie młodzieży z Polski oraz brak istotnych różnic między grupami uczniów szkół średnich z Polski i Ukrainy, którzy mieli takie doświadczenia.

2. Nie występują istotne różnice między grupami wyodrębnionymi ze względu na doświadczenia integracyjne w okresie uczęszczania do gimnazjum lub szkoły podstawowej (klasy IV–VI) wśród młodzieży polskiej oraz w okresie uczęszczania do klas V–IX szkoły podstawowej wśród młodzieży ukraińskiej. Natomiast kiedy porównujemy ze sobą grupy narodowe, niezależnie od tego czy bierzemy pod uwagę młodzież, która miała kontakty z niepełnosprawnymi rówieśnikami, czy też nieposiadającą takich doświadczeń, istotne różnice wskazują na wyższe natężenie gotowości integracyjnej młodzieży z Ukrainy.

3. Wówczas, gdy w badaniach ograniczymy się tylko do ogólnego faktu występowania, bądź braku doświadczeń integracyjnych we wcześniejszych etapach edukacyjnych, wyniki analizy są takie jak w przypadku młodzieży, która spotykała osoby z niepełnosprawnością w szkole początkowej (grupa ukraińska) bądź podstawowej (grupa polska).

Podsumowując uzyskane rezultaty należy przede wszystkim zwrócić uwagę na obecność dwóch zjawisk. Po pierwsze, młodzież ukraińska uzyskała w wielu obszarach wyższe natężenie gotowości integracyjnej niż młodzież polska. Po drugie, w przypadku młodzieży ukraińskiej, wysokość tego natężenia nie jest różnicowana przez posiadanie doświadczeń integracyjnych, podczas gdy w przypadku młodzieży z Polski takie doświadczenia sprzyjają różnicowaniu badanej grupy. Interesujące jest w kontekście tych obserwacji podjęcie próby wyjaśnienia braku istotnych statystycznie różnic w zakresie różnych wymiarów gotowości do integracji szkolnej między grupami narodowymi młodzieży posiadającej doświadczenia integracyjne (tab. 4, 8 i 12). Otóż, wydaje się, iż właśnie w tym przypadku należy brać pod uwagę duże różnice między gotowością młodzieży, która spotykała osoby z niepełnosprawnością w szkole i nieposiadającą takich doświadczeń w Polsce (tabele: 2, 10) oraz niewielkie różnice między analogicznymi grupami na Ukrainie (tab. 1 i, 9).

Jak zauważa E.E.A. Hassanein (2015: 1), zarówno niepełnosprawność jak i integracja są całkowicie zależne od kontekstu i powinny być dekonstruowane zgodnie z nim. W badaniach wielokulturowych, trzeba więc szczególnie pamiętać o ograniczeniach wnioskowania wynikającego z analizy wyników badań. Problematyczne mogą być np. różnice w organizacji systemu kształcenia. Występujące rozbieżności mogą poważnie ograniczać grupowanie i porównywanie wyników badań. Z drugiej strony oczekiwanie, iż osoby badane będą umiały precyzyjnie zlokalizować swoje doświadczenia z dokładnością do konkretnego roku uczęszczania do szkoły nie wydaje się realne. Analiza gotowości do integracji szkolnej bez uwzględniania etapu edukacyjnego, zaciera różnice między grupami narodowymi, ale jak pokazują wyniki nie prowadzi do uzyskania zupełnie odmiennych wyników.

W badaniach tego rodzaju, ze względu na różnice w organizacji systemu edukacji, warto zwracać szczególną uwagę także na podobieństwa uzyskanych wyników. Jeśli różnice między systemami edukacyjnymi są na tyle duże, że zupełnie naturalne (i spodziewane) stają się także różnice w uzyskanych wynikach, to właśnie odkrycie i analiza podobieństw może stanowić równie cenny rezultat badania.

Bibliografia

- Bałdys P., Piątek P. (2017), *Spółczesność na rozdrożu. Polska i Ukraina w latach 1989 – 2017* [w:] P. Bałdys, K. Piątek (red.), *Spółczesność na rozdrożach. Polska i Ukraina wobec wyzwań XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe AT-H w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała, 12–36.
- Hassanein E.E.A. (2015), *Inclusion, Disability and Culture*, Studies In Inclusive Education, 28, Rotterdam–Boston–Taipei, Sense Publishers.

- Husak P., Bielkina-Kowalczyk H. (2014), *Inkluzja jako forma nauczania dzieci o szczególnych potrzebach edukacyjnych*, *Studia i Prace Pedagogiczne*, 1: 143–150.
- Kazanowski Z. (2018a), *Skala gotowości młodzieży do integracji szkolnej z rówieśnikami z niepełnosprawnością – propozycja narzędzia*, *Edukacja – Technika – Informatyka*, 23(1): 225–230.
- Kazanowski Z. (2018b), *Demograficzne uwarunkowania gotowości młodzieży do integracji szkolnej z rówieśnikami z niepełnosprawnością*, *Edukacja – Technika – Informatyka*, 23(1): 231–236.
- Kazanowski Z., Martyniuk T. (2019), *Kontakty z niepełnosprawnymi rówieśnikami w szkole podstawowej a gotowość młodzieży polskiej i ukraińskiej do integracji edukacyjnej*, *Edukacja – Technika – Informatyka*, 30(4): 104–109.
- Lozman T., McGhie-Richmond D., Kolupayeva A., Taranchenko O., Mazin D., Crocker C., Petryshyn R. (2016), *A Canada-Ukraine collaborative initiative for introducing inclusive education for children with disabilities in Ukraine: participant perspectives*, *School Effectiveness and School Improvement*, 27(1): 24–44.
- Pacewicz P., Zacharuk K. (2017), *Reforma edukacji w Ukrainie. Szanse i zagrożenia*, <https://www.szkolazklasa.org.pl/wp-content/uploads/2017/05/reforma-edukacji-w-ukrainie-szans-i-zagrozenia.pdf> (dostęp: 20.11.2019).
- Phillips S.D. (2009), *Civil Society and Disability Rights in Post-Soviet Ukraine: NGOs and Prospects for Change*, *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 16(1): 275–291.
- Placówki Oświatowe na Ukrainie. Informator (2015), Fundacja Wolność i Demokracja, Warszawa.
- Raver S.A., Kolchenko K. (2007), *Inclusion of school-age children with disabilities in Ukraine*, *Childhood Education*, 83(6): 370–373.
- Sadowski I. (2014), *Współczesne spojrzenie na instytucje: ewolucja pojęć, problem modelu aktora i poziomy analizy instytucjonalnej*, *Przegląd Socjologiczny*, 63(3): 89–114.
- Tkaczko O. (2017), *Edukacja inkluzyjna w Polsce – pytania i odpowiedzi*, *Nasz Wybór*, <http://pl.naszwybir.pl/edukacja-inkluzyjna-polsce-pytania-odpowiedzi/> (dostęp: 17.11.2018).
- Walkowska W., Gąsiorowski B. (2014), *Założenia i bariery kształcenia integracyjnego*, *Problemy Edukacji, Rehabilitacji i Socjalizacji Osób Niepełnosprawnych*, 18(1): 107–121.
- Winogradow Z. (2017), *Dlaczego USA spodobała się nowa ukraińska reforma*, <https://pl.sputnik-news.com/opinie/201709286361998-sputnik-usa-ukraina-reforma-szkolnictwa/> (dostęp: 20.11.2019).